

Kam vedou vzpomínky na NDR?

TOMÁŠ VILÍMEK

Zanedlouho budou mít občané Spolkové republiky Německo možnost oslavit 20. výročí pádu východoněmeckého režimu, připomenout si unikátní atmosféru podzemních demonstrací v Lipsku, východním Berlíně a dalších městech východního Německa a v neposlední řadě zavzpomínat na opojnost prožitku pádu Berlínské zdi. Zdá se však, že u mnoha lidí budou pocity značně rozporuplné, kdy se s přirozenou radostí z nabytých možností svobodně cestovat, užívat si spolkových důchodů, na které však bylo vyděláváno ve státě, jenž zesnulý bojovník za lidská práva Jürgen Fuchs označil za „duševní Osvětim“, mísí pocit rozčarování nad ztrátou podmíněných sociálních jistot a ustavičné předkládání svědectví o tom, že velkou část svého života strávili ve státě bezpráví.

Již delší dobu se v německých novinách objevují úvahy o hrozícím nebezpečí „ostalgie“, která může být chápána jako svědectví nedostatečného vyrovnání se s druhou diktaturou na německé půdě. Organizace obětí východoněmeckého režimu zcela právem poukazují na disproporčnost mezi svými důcho-

dy a důchody těch, kteří se podíleli na represivních opatřeních.

Problematické vyrovnávání se s vlastní minulostí je věnována také kniha *Wohin treibt die DDR-Erinnerung*, jejíž název evokuje práci Karla Jasperse z roku 1967 *Kam směřuje Spolková republika Německo*.¹ Obě knihy mají společné především to, že čtenáře nutí zamyslet se nad potřebou vyrovnání se s vlastními dějinami. Obsahuje-li Jaspersova kniha především autorův kritický postoj ke stavu vyrovnávání se s dějinami národně socialistické diktatury v tehdejší západní Německu, nabízí nový titul výrazně obsáhlejší pohled na problematiku zacházení s historií.

Kniha samotná je rozdělena do čtyř základních částí, které se snaží přiblížit více jak jeden rok trvající diskusi mezi odborníky zabírajícími se dějinami NDR. V rámci první části je ve stručnosti popsán vznik expertní komise,² která byla zřízena spolkovou zmocněnkyní pro kulturu a masová média Christinou Weiss za účelem vypracování konceptu decentralizovaného zpracování diktatury SED. Najdeme zde i výsledek třináctiměsí-

ní práce této komise, který byl ve formě Doporučení expertní komise k vytvoření historického svazu pro zpracování diktatury SED (s. 17–41) předložen státním institucím 15. května 2006. S výjimkou F. Klier³ se na tomto doporučení shodli všichni členové komise.

Komise pozitivně zhodnotila existenci řady státních a nestátních dokumentačních center, které vznikly bezprostředně po pádu komunistického režimu a jejichž pracovníci mnohdy zachránili cenné dokumenty státobezpečnostní proveniencí. Zřízení Úřadu spolkového zmocněnce pro materiály východoněmecké Státní bezpečnosti (BStU, Birthler-Behörde) a plošné otevření státních a stranických písemností v rámci Spolkového archivu (Bundensarchiv) vytvořilo předpoklad pro široké a intenzivní vědecké zpracování historie NDR.

Podle závěrečného doporučení se ale dosud nepodařilo překonat rozdíl mezi vnímáním východoněmecké diktatury v tzv. nových spolkových zemích a zemích bývalého západního Německa. Bylo rovněž upozorněno na finanční problémy řady významných pra-

¹) JASPERS, Karl: *Wohin treibt die Bundesrepublik?: Tatsachen, Gefahren, Chancen*. R. Piper, München 1967.

²) V komisi vedle sebe zasedli představitelé historické obce (prof. Rainer Eckert, prof. Klaus-Dietmar Henke, prof. Peter Maser) a zástupci východoněmecké opoziční scény (Roland Jahn, Freya Klier, Ulricke Poppe). Zastoupení byli ale rovněž odborníci z oblasti archivního zpracování východoněmecké minulosti (Tina Krone). Předsedou komise se stal prof. Martin Sabrow z postupimského Centra pro výzkum soudobých dějin (Zentrum für Zeithistorische Forschung). Kompletní složení komise je uvedeno na straně 8.

³) Divadelní režisérka a spolupracovnice písničkáře Stephana Krawczyka, se kterým vystupovala v letech 1985–1987 v rámci východoněmecké evangelické církve, odevzdala své vlastní doporučení (Sondervotum). V něm vyslovila své znepokojení nad narůstajícím vlivem bývalých kádrů, jemuž nevytvářejí výsledky komise dostatečnou protiváhu (44–45).

covišť a na poddimenzování tematiky NDR v učebních plánech. Podle doporučení je zapotřebí položit větší důraz na témata každodennosti v diktatuře a funkčních mechanismů přizpůsobování.

Klíčový návrh komise tvoří koncept tří pilířů či tematických oblastí budoucího zpracování východoněmecké diktatury:

1. Moc, společnost a odpor (Herrschaft, Gesellschaft, Widerstand)
2. Sledování a pronásledování (Überwachung und Verfolgung)
3. Rozdělení a hranice (Teilung und Grenze)

Komise navrhla vytvořit pro první pilíř nové Fórum zpracování (Forum Aufarbeitung), které by bylo institucionálně nesené Nadací pro zpracování východoněmecké diktatury (Stiftung zur Aufarbeitung der SED-Diktatur),⁴ jež by měla být schopna zajistit kooperaci mezi univerzitními a mimo univerzitu stojícími vědeckými zařízeními. Téma represivních orgánů má být svěřeno pod patronaci nového výzkumného a dokumentačního centra Diktatura a tajná policie, ve kterém by klíčovou úlohu sehrál dosavadní Úřad spolkového zmocněnce (BStU). Náplň třetího pilíře by měla být dle komise svěřena již existujícímu památníku Berlínské zdi.

Zbývající části knihy obsahuje jednak velmi zajímavý záznam vystoupení jednotlivých aktérů veřejného slyšení k doporučení komise z 6. června 2006 (část 2, s. 47–185), dále pak výběr z více jak dvou set novinových článků (část 3, s. 185–367) a v neposlední řadě i následnou debatu v odborných časopisech (část 4, s. 269–432). Vedle jmenného rejstříku a seznamu novin a odborných časopisů najde případný zájemce

o tuto knihu i velmi užitečný biografický přehled jednotlivých aktérů diskuse (s. 433–443).

Ponechme stranou projevy osobní antipatie vůči členům komise ze strany kolegů, kteří nebyli do této komise jmenováni či přizváni, a soustředme naši pozornost na věcné připomínky k závěrečnému doporučení. S jistým zjednodušením lze témata hektické diskuse rozdělit do následujících tří základních okruhů:

1. KONCEPT TŘÍ SLOUPŮ

Bezprostředně po zveřejnění závěrečného doporučení přišel s ostrou kritikou tří sloupů prof. Horst Möller (s. 53) z mnichovského Ústavu pro soudobé dějiny, podle kterého tento koncept zdaleka nepokrývá všechny oblasti výzkumu a stranou pak ponechává především problém etablování východoněmecké diktatury v letech 1945–1949 a vliv Sovětského svazu. Podobný názor zastává i další z kritiků závěrů komise prof. Manfred Wilke (s. 67). Nutno dodat, že i mezi těmi, kteří přijali návrhy komise se sympatiemi, vyvolává tento model řadu pochybností. Spolková zmocněnkyně Marianne Birthler (s. 98) či předseda již zmíněné Nadace pro zpracování diktatury SED Markus Meckel (s. 258) poukazují shodně na problematičnost konceptu tří sloupů, neboť jednotlivá témata jsou spolu natolik spjata, že jejich samostatné zpracování musí nutně vést ke ztrátě důležitých souvislostí. Ostatně i prof. Sabrow (s. 87) v reakci na tuto kritiku nakonec konstatuje, že třísloupcový model je nutno chápat jako pragmatický návrh, který nejenže nelze posuzovat jako zhodnocení celého bádání na poli dějin NDR, ale v žádném případě nemá navržené oblasti od sebe oddělovat.

2. FUNKCE A BUDOUCNOST BStU – DECENTRALIZOVANÁ CENTRALIZACE?

Shodnou-li se všichni účastníci diskuse na potřebě přesunutí materiálů východoněmecké Státní bezpečnosti do Spolkového archivu nejpozději k 30. výročí pádu režimu SED, pak se názory dosti liší především v otázce budoucnosti BStU. Martin Sabrow opakovaně zdůraznil (s. 95, s. 248) význam tohoto úřadu jako pamětního místa revolučních událostí roku 1989 a vyzdvihl zejména potřebu zachování odborných znalostí Oddělení pro vzdělávání a výzkum (Abteilung für Bildung und Forschung), což je ostatně v souladu s intencí závěrečného doporučení (s. 26), které s BStU počítá jako s důležitým prvkem dalšího zpracování východoněmecké diktatury. Ředitel památníku Berlin-Hohenschönhausen, dřívější východoberlinské varianty vazební věznice Ruzyně, Hubertus Knabe (s. 191) vystoupil s jednou z nejostřejších kritik a jako snahu o „centrální plánování typu SED“ zhodnotil komisí navržené postavení BStU v již zmíněném návrhu výzkumného a dokumentačního centra Diktatura a tajná policie. Podle jeho názoru tak komise místo decentralizace prosazuje vybudování „zpracovatelského kombinátu“ (s. 189).

Nutno dodat, že i Markus Meckel (s. 259) si položil oprávněnou otázku, zda je zapotřebí, aby BStU hrál tak klíčovou úlohu, a doporučil, aby se úřad soustředil spíše na své původní poslání, tedy zpřístupnění materiálů východoněmecké Státní bezpečnosti. Autor dosud nejobsáhlejšího zpracování dějin východoněmecké opozice Ehrhart Neubert upozornil (s. 225–226) spolu s představitelkami východoberlinské opozice F. Klier a V. Langsfeld (Wonneber-

⁴ Podle návrhu by mělo dojít i k zapojení klíčového archivu východoněmecké opozice, Matthias Domaschk Archiv-Berlin (s. 33).

ger) v tiskovém prohlášení, že BStU nemůže být transformováno v muzejní správu a existence Oddělení pro vzdělání a výzkum, se svým privilegovaným přístupem k materiálům Stasi, ztrácí v okamžiku plánovaného deponování těchto materiálů do Spolkovém archivu na opodstatnění. Zdá se, že právě v této oblasti je návrh komise asi nejvíce vzdálen obecně akceptovatelné alternativě. Hovořit o centralizačním tlaku se zdá být přeci jen poněkud přehnané, tím spíše, že Sabrow (s. 387) v jednom ze svých komentářů používá termínu „krystalizační jádra“, která mají mezi sebou spolupracovat, aniž by podléhala nějakému jednotnému řízení.

3. UPŘEDNOSTNĚNÍ DĚJIN KAŽDODENNOSTI – ZMĚKČOVÁNÍ VÝCHODNĚMECKÉ DIKTATURY?

Z pozice nezúčastněného pozorovatele se zdá debata o údajném změkčováním východoněmecké diktatury (tím, že se výzkum více soustředí na otázky každodennosti) jako nejvíce vykonstruovaná. Přestože nelze s návrhem komise plně souhlasit v konstatování, že tematika státní represe byla doposud upřednostňována, protože množství knih zabírajících se rozličnými tématy každodenního života v NDR vyvolává u českého čtenáře spíše řadu dotazů po stavu české historiografie, ukazuje se zcela zřetelně, že represivní mechanismy nelze plně pochopit bez znalosti celospolečenských souvislostí.

Kritici závěrů komise, ke kterým se zčásti přidaly i některé organizace obětí (s. 125) východoněmecké diktatury, upozorňují na možné negativní důsledky upřednostnění dějin každodennosti. Bohužel došlo i k výrazné politizaci, neboť byla-li zřizovatelkou komise představitelka tzv. rudozelelé koalice, pak komise samotná předkládala své výsledky novému Spolkovému zmocněnci pro kulturu a masmédiá, reprezentujícímu křesťanskodemokratickou

Úřad spolkového zmocněnce pro materiály východoněmecké Státní bezpečnosti (BStU) vede od 11. října 2000 po Joachimovi Gauckovi někdejší představitelka východoněmeckého disentu Marianne Birthlerová. Zdroj: ČTK/AP

stranu (CDU), Berndu Neumannovi, jehož počáteční skeptický postoj k závěrům komise mnoho z jejích kritiků výrazným způsobem povzbudil. Již ve svém komentáři (s. 286–288) k *příliš horké debatě* z 26. května 2006 doplnil svůj původní důraz na potřebu *ukázat na politickou odpovědnost pachatelů* o vyzdvižení významu znalostí o každodennosti pro zodpovězení otázky: *Jak vlastně fungovaly mechanismy SED?*

Jako neopodstatněné označili shodně historici Lutz Niethammer (s. 208) a Stefan Wolle (s. 139–320) obavy z *NDR-Light-Version* (s. 214) či z *bagatelizování nespravedlnosti v NDR* (s. 220). Ostatně i práce Martina Sabrowa, kterému bylo opakovaně podsouváno, že z levicových pozic upravuje ostré kontury východoněmecké

diktatury (s. 214), na nic takového neukazují. Jistěže s mnoha návrhy komise nelze souhlasit, což platí zejména o návrhu institucionálního zajištění bádání, nicméně označit výsledek mnohaměsíční práce za *podporu ostalgie* (s. 192) opravdu nelze.

Četba více jak 400 stránkové knihy o stavu historického bádání o východním Německu vyvolá ve čtenáři řadu otázek. Zdá se, že již samotné kladení otázek je v případě hledání cesty, jak je možné zacházet s naší minulostí, velmi přínosné. Z německé diskuse se ukazuje, že jistý boj o finanční prostředky, vliv politiky, osobních sympatií a antipatií je rovněž přirozenou součástí této debaty a že záleží jen na jejich aktérech, jakou bude mít úroveň. V tomto ohledu se Německo opravdu nemá za co stydět.

Odpoutat se od minulosti jejím poznáním

JIŘÍ LIŠKA

Čtyřicetiletí komunistické moci poznamenalo tvářnost a charakter naší země a společnosti daleko více, než jsme si ochotni připustit. Řada problémů, se kterými se dodnes potýkáme, má své kořeny právě v době nesvobody. Pro totalitní režim je příznačné, že ve svém totálním nárokování si člověka, tj. potřebě mít pod kontrolou všechny jeho životní projevy a učinit jej na sobě absolutně závislým, se ke každému aktu svobodné vůle nebo spontaneity musí postavit jako k potenciálnímu nebezpečí, kamínku spouštějícímu lavinu odporu. Nestací se proto jen zmocnit moci a pokud možno ji udržet, ale je nezbytné rozmetat a obrátit na hlavu všechny hodnoty, o které se jednotlivci i společenství opírá.

Zcela zdeformováno proto bylo pojetí práva jako hledání spravedlnosti, důsledně narušeny byly vztah a úcta k práci a osobnímu vlastnictví, rozbity byly veškeré po léta vytvářené společenské struktury a vztahy. Pokrytectví, přizpůsobení se i za cenu zrady vlastního přesvědčení a lhostejnost k osudu druhých se staly základním předpokladem pro více méně nekonfliktní přežívání. Jako hnací motor budování ráje na zemi byla vyhlášena závist a třídní nenávisť. Násilná kolektivizace se posléze přetavila v promyšlenou atomizaci společnosti, kde nikdo nemohl věřit nikomu. Silně pochroumáno bylo i vědomí osobní odpovědnosti za to, co konáme.

Není divu, že z tohoto stavu se vzpamatováváme jen obtížně a klopotně. Situace je o to kom-

plikovanější, že se nám do reflexe toho, co jsme prožili, nijak zvlášť nechce. Komunistický režim velmi obratně pracoval s tím, aby téměř ze všech učinil spoluviníky, aby se každý v nějaké míře podílel na jeho chodu. Díky neustálému ponižování a donucování k aktivní účasti na různých hanebnostech zasel v manipulované většině pocity bezmocnosti a viny, ke kterým se nám nechce vracet, na které bychom raději zapomněli. To je ovšem živná půda pro velmi nebezpečnou a hrubě zkreslující tezi o kolektivní vině, příp. naopak nevině všech.

Přijetí a prosazení této představy by byl opravdový triumf komunismu: vlastně se nic nestalo a můžeme za to všichni. Hodit do jednoho pytle týrané a týratele, pronásledované a pronásledovatele, vězněné a vězňatele, šikanované a šikanoující, ale i klást na roveň ty, kteří se nedokázali vzepřít bezpráví, s těmi, kdo ho vykonávali, to je naprosté popření rozdílu mezi zlým a dobrým konáním. To je výsměch všem, kteří se tak či onak postavili totalitní zvěli. To je výzva pro zločince všeho druhu – nakonec je jedno, co děláte, každý máme své chyby... Zlehčování hrůzy doby, v níž jsme byli nuceni žít, je cestou, jak ze sebe samotných udělat hlupáky a slabochy volící z 99,9 % své utlačovatele, jak nasadit korunu marnosti, kterou komunismus vnesl do našich životů.

Stále více se ukazuje, že je třeba vydat se právě opačným směrem. Chceme-li se od své minulosti skutečně odpoutat a překonat

její neblahé dědictví, musíme se jí postavit čelem. Ačkoliv to bude v mnohém pohled bolestný a možná tváří v tvář i vlastním selháním a chybám, je nutné hledat odpověď na otázku, jak a za přispění koho k tomu všemu hroznému mohlo dojít. Jak se dokázal tak nehumánní režim udržet celých čtyřicet let? Jak se mu podařilo ohnout a zotročit svobodné myšlení milionů lidí? Není a nebude lehké, ale je velmi důležité, rozkrýt a popsat systém represe. Ten byl – zvláště v druhé půli komunistické vlády – důmyslně nastaven tak, aby byla vina co nejvíce rozmělněna, aby se jednotliví aktéři moci (od předsedů uličních organizací KSČ až po ministry vlády, od příslušníků pohotovostních pluků Veřejné bezpečnosti až po důstojníky tajné policie, od malých donašečů až po profesionální agenty) cítili jen jako vlastně nevýznamná a snadno nahraditelná kolečka v složitém přístroji totalitního ovládnutí země.

Věřím, že se do tohoto úkolu nyní s plnou vervou pustí Ústav pro studium totalitních režimů, jehož vznik jsme v Senátu iniciovali. Jsem rád, že se kolem nové instituce seskupují mladí historici. Nejsou zatíženi osobními vzpomínkami a křivdami, zároveň si – jak aspoň ukazuje název revue, kterou držíme v ruce – uvědomují, jak důležitá je lidská paměť a jak cenná svědectví nám proti leckdy závadějším dobovým pramenům může dát. Přeji jim, aby se ve svých studiích co nejvíce přiblížili pravdě, a nám, čtenářům, abychom se z tohoto hledání pravdy těšili.

Legenda o Dušanu Třeštíkovi

Odešel „nejpopulárnější historik“

PETR KOPAL

Legenda je původně středověkým druhem biografie, nebo spíše nekrologu. Tady mi ovšem nepůjde o její náboženskou funkci. (Nechám také stranou smutný fakt, že publikující vědec se v české historické obci jaksi automaticky stává téměř mučedníkem, neboť tuzemští historici místo v odborných studiích rádi dokazují svůj důvtip v nejrůznějších kritických recenzích a reflexích, přičemž někteří kolegové se takto míjejí s žánrem dokonce i při psaní nekrologu.) Přidržíím se prostého překladu z latiny: *to, co je třeba číst*. Za Dušana Třeštíka samozřejmě nejlépe hovoří jeho vlastní dílo. Přesto si dovolím shrnout některá (snad i méně známá) fakta o Třeštíkově životě a tvorbě.

Dneska ráno umřel Třeštík. Je to v pytli (ačkoli v originále se poslední slovo poněkud lišilo). Smutná zpráva mě dostihla na humpoleckém festivalu-semináři *Film a dějiny*, který byl letos věnován tématu „národních velikánů“. Toho dne mohli diváci hned ve dvou filmech vidět (mj.) Františka Palackého, kterého si Třeštík vážil jako „největšího Čecha“. Podobně symbolické mi připadá, že autorem oné zprávy byl mladý televizní režisér, s nímž Třeštík poslední dva roky spolupracoval na přípravě ambiciózního (a na zdejší poměry velmi nákladného) projektu *Kronika Čechů*, plánovaného jako cyklus celkem sedmi hraných dokumentů ve stylu BBC.

Zdroj: ČTK/Volfík René

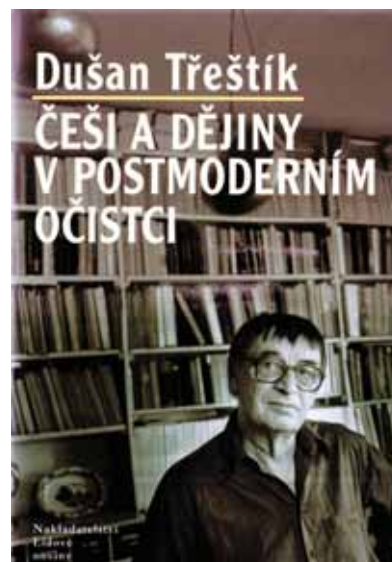
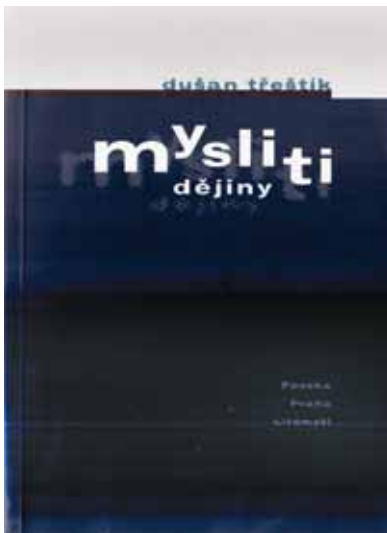
Dušan Třeštík odešel 23. srpna 2007 ve svých čtyřiasedmdesáti letech (narozen 1. srpna 1933). Profesionální kariéru započal v roce 1956, kdy absolvoval archivnictví a dějepis na Filozofické fakultě Univerzity Karlovy. O dva roky později nastoupil do Historického ústavu ČSAV. Pod vlivem svého učitele Františka Grause se specializoval na české a středoevropské dějiny raného středověku, na Kosmovu kroniku, o které napsal disertační práci (vyšla tiskem v roce 1968). V 50. letech se české dějiny staly materiálem pro výrobu legitimacy komunistického režimu. Ve srovnání s 19. stoletím, které chtěl Třeštík studovat původně (neboť je svázáno se vznikem moderního českého národa), se raný středověk, potažmo kronikář Kosmas, zdál být bezpečným apolitickým přístavem. I zde však bylo možné narazit. V době probíhajících politických monstrprocesů s „nepřáteli lidu“, s římskokatolickými církevními hodnostáři stejně jako s levicovým historikem a publicistou Závišem Kalandrou, západním „špiónem“ a „zavilým nepřitelem“ vlasti i SSSR, označil Václav Chaloupecký právě Kosmu za zpátečnického latiníka, přísluhovače Západu a Říma a „zarputilého nenávisníka“, „národní“ domácí slovenské liturgie (kultury).

V 60. letech pak Třeštík absolvoval studijní pobyty v NSR a ve Francii (u Jacquese Le Goffa). I když byl nestraníkem v akademické sféře (a žákem F. Grause, který po roce 1968 zůstal v zahraničí), „přežil“ normalizační čistky a byl podmíněně přijat do nově zřízeného Ústavu českých a československých dějin. A podle svědectví Františka Šmahela si i v následujícím těžkém období „udržel čistý štít“. Návrat svobodných a demokratických poměrů po roce 1989 jako by Třeštíkovi dodal nových netušených sil. Najednou začal psát jednu odbornou monografii za druhou (naposledy vyšly

Mýty kmene Čechů, 2003), chrlit nápadité a často provokativní filozoficko-historické úvahy, skrze minulost komentovat i nejaktuálnější témata (značný ohlas vzbudily u čtenářů knižní výběry jeho článků a esejů: *Mysliť dějiny nebo nejnověji Češi a dějiny v postmoderním očistci*), začal také úzce spolupracovat s Nakladatelstvím Lidové noviny (kde založil a řídil řadu Česká historie) atd. atd. Uprostřed této až zbesilé činnosti Třeštík těžce zasáhla smrt jeho paní (polské medievistky Barbary Krzemieńskiej). Naštěstí se však poměrně brzy dokázal „restartovat“ výše zmíněným projektem *Kronika Čechů*, pro který se doslova nadchl. V roce 2007 mu byla za popularizaci vědy udělena Medaile Vojtěcha Náprstka.

Třeštík se stal po roce 1989 téměř synonymem historika a zosobněním popularizace dějin. Věnoval se jí v masmédiích. Na rozdíl od řady svých (mladších) kolegů se nebál vystupovat v televizních dokumentárních a publicistických pořadech, provozoval kvalitní webové stránky atd.

Ve svých teoretických textech tvrdil, že dějiny se píšou pro současníky, že závisejí na osobě svého tvůrce a době svého vzniku, že historici vždy konstruují obrazy dějin

nadané smyslem, který do nich vědomě i podvědomě promítají. Tuto pravdu – a tím zároveň existenci mnoha pravd, pohledů – Třeštík horlivě hájil a dokazoval. O jeho schopnosti nenásilně (neřkuli elegantně) „mysliť dějiny“ ve vztahu k současnosti svědčí i jeho „nadaná národní“ idea Velké Moravy: *Experiment Velké Moravy se státem byl pokusem o konstituování legitimacy „později příchozích“ v rodině evropských států, pokusem, který sehrál jako vzor a idea významnou roli při definitivním vytváření Evropy od 10. století. Není to národní, ale „nadaná národní“ idea, do úzce chápaných národních dějin vytvářených v 19. století vlastně nepatří, o to více však patří do dějin současných.*

Dušan Třeštík napsal, že intelektuál musí mít odvahu se mýlit. On sám ji měl, a proto se často vyjadřoval i k problémům ležícím daleko za horizontem jeho profese. Přemýšlel o světě, reagoval na jeho dráždivé podněty. To zase pokládal za intelektuálovu poslání. Jistě se nemýlil, když tvrdil, že z nového příběhu českého národa nelze prostě *vygumovat čtyřicet let temna*. Společnost je povinná řešit své skutečně závažné problémy. *Tím hlavním je [...] její komunistická minulost.*